

Ιωάννης Σίσιου
(Εφορεία Αρχαιοτήτων Καστοριάς)

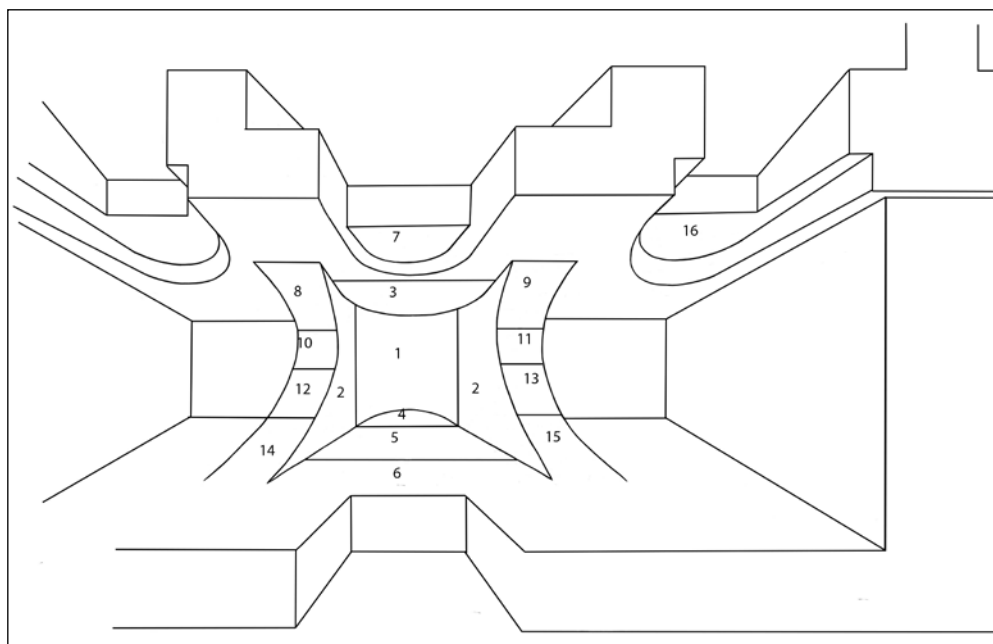
ΤΟ ΠΑΛΑΙΟΤΕΡΟ ΣΤΡΩΜΑ ΖΩΓΡΑΦΙΚΗΣ ΣΤΟΝ ΤΑΞΙΑΡΧΗ ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ

Περίληψη: Κατά τη διάρκεια της αναστήλωσης του και συντήρησης των τοιχογραφιών του Ταξιάρχη, μας δόθηκε η δυνατότητα να ερευνήσουμε όλα εκείνα τα σημεία στα οποία παρατηρήθηκαν διαφορετικές γνώμες μεταξύ των παλαιότερων μελετητών και κυρίως όσον αφορά στην ζωγραφική. Το παλαιότερο στρώμα λόγω της κακής κατάστασης διατήρησης αποτελούσε πάντοτε σημείο τριβής γιατί συσχετιζόταν και με τις ιστορικές εξελίξεις. Μετά την ολοκλήρωση των εργασιών μπορούμε πλέον με μεγαλύτερη σιγουριά να χρονολογήσουμε στον 10ο αιώνα την παλαιότερη ζωγραφική όπου αυτή σώζεται. Σ' αυτό το συμπέρασμα οδηγούν ορισμένες τεχνοτροπικές συγγένειες αυτής της διακόσμησης με χρονολογημένα ζωγραφικά μνημεία του 10ου αιώνα, παρά το γεγονός ότι η κακή διατήρηση των τοιχογραφιών του Ταξιάρχη δημιουργεί δυσχέρειες σε τέτοιου είδους συγκριτικές έρευνες. Σημειώνουμε ότι από την παλαιότερη ζωγραφική διακόσμηση στο ναό τα σημαντικότερα υπολείμματα διατηρούνται στο νότιο κλίτος και πολύ λιγότερα στο νότιο και βόρειο κλίτος.

Λέξεις κλειδιά: Ταξιάρχης Μητροπόλεως, Αρχάγγελος Μιχαήλ, Κύκλος Ασωμάτων.

Ξεχωριστή θέση ανάμεσα στα βυζαντινά μνημεία της Καστοριάς καταλαμβάνει ο ναός του Ταξιάρχη Μιχαήλ Μητροπόλεως, που διασώζει ζωγραφική διακόσμηση τεσσάρων χρονικών περιόδων: πρόκειται για τα υπολείμματα από το αρχικό στρώμα τοιχογράφησης, του 10ου αιώνα, τις τοιχογραφίες στη δυτική πρόσοψη του ναού, που χρονολογούνται στα μέσα του 13ου (και ένα μέρος τους στις αρχές του 14ου αιώνα), το μεγαλύτερο μέρος της επανατοιχογράφησης στο κεντρικό κλίτος του μνημείου, που χρονολογείται στα 1359/60 και, τέλος, την ζωγραφική διακόσμηση στη νότια πρόσοψη, κυρίως με παραστάσεις κοιμηθέντων καστοριανών, που έγιναν σε διαφορετικά χρονικά σημεία κατά τη διάρκεια του 15ου αιώνα.

Κατά τη διάρκεια της αναστήλωσης του μνημείου και συντήρησης των τοιχογραφιών, μας δόθηκε η δυνατότητα να ερευνήσουμε όλα εκείνα τα σημεία στα οποία παρατηρήθηκαν διαφορετικές γνώμες μεταξύ των παλαιότερων με-

Διάταξη συνθέσεων -распоред композиција:

1. Συναξή Ασωμάτων-Сабирање Безтелесних; 2. Σκηνές κύκλου αρχαγγέλου Μιχαήλ-Сцене цикласа арханђела Михаила; 3. Ολόσωμος Χριστός-Стојећи Христ; 4. Δύο σαλπικτές-Два трубача; 5. Τρεις άγγελοι, Αγία Τριάδα-Света Троица; 6. Προπάτορες, Ισαάκ, Αβραάμ, Ιακώβ-Исак, Аврам, Јаков; 7. Δέηση- Деизис, св. Јован Богослов, Χριστ, Богородица; 8. Ολόσωμη Παναγία με τον Χριστό-Богородица са Христом; 9. Αρχάγγελος Μιχαήλ-Арханђео Михаил; 10. Άγιος Δημήτριος-Св. Димитрије; 11. Άγιος Γεώργιος-Св. Ѓорђе; 12. Άγιος Ανεμόδοιστος-Св. Анемподист; 13. Άγιος Σώζων-Св. Созонт; 14. Άγιος Λαυρέντιος-Св. Лаврентије; 15. Άγιος Στέφανος-Св. Стефан; 16. Χριστός-Χрист

λετητών και κυρίως όσον αφορά στην ζωγραφική. Με την αρχιτεκτονική του μνημείου θ ασχοληθούμε σε μια άλλη ανακοίνωση. Το παλαιότερο στρώμα λόγω της κακής κατάστασης διατήρησης αποτελούσε πάντοτε σημείο τριβής γιατί συσχετιζόταν και με τις ιστορικές εξελίξεις.

Η πρώτη μνεία για την βασιλική του Ταξιάρχη απαντάται σε κείμενο του ρώσου αρχιμανδρίτη Αντωνίνου, ο οποίος επισκέφθηκε την Καστοριά το 1865 και περιήλθε τις σπουδαιότερες εκκλησίες της πόλης¹. Ο Αντωνίνος περιορίσθηκε σε σύντομη περιγραφή του αρχιτεκτονικού τύπου του ναού, παρέχοντας ανακριβή άποψη του κτίσματος. Μεγαλύτερο υπήρξε το ενδιαφέρον του για την κτητορική επιγραφή του 14^{ου} αιώνα, την οποία και αντέγραψε, σε περίοδο που αυτή σωζόταν σε πολύ καλύτερη κατάσταση από ότι σήμερα. Η επόμενη χρονικά αναφορά στον ναό του Ταξιάρχη, ειδικότερα στην αρχιτεκτονική, γίνεται από τον G. Millet στο γνωστό του έργο για την ελληνική αρχιτεκτονική σχολή, στο οποίο αφιερώνεται αρκετός χώρος για το καστοριανό

¹ Ahimandrit Antonin, *Iz Rumelij*, Sanktpeterburg 1886, 131-160, t. XI.

μνημείο². Ορισμένες από τις παρατηρήσεις του γάλλου βυζαντινολόγου επί της αρχιτεκτονικής του μνημείου έχουν ανάγκη αναθεώρησης υπό το φως των νεότερων ερευνών. Σύντομη αναφορά στις διάφορες φάσεις ζωγραφικής του μνημείου γίνεται στο λίγο μεταγενέστερο βιβλίο του αρχιμανδρίτη Γερμανού Χρηστίδη για τις εκκλησίες της Καστοριάς³. Πέραν του γεγονότος ότι στο συγκεκριμένο έργο δεν σημειώνονται νεότερα επιστημονικά στοιχεία, παρατηρούνται και ορισμένα λάθη, ειδικότερα στην ανάγνωση της κτητορικής επιγραφής του έτους 1359/60, όπου ως χρόνος εκτέλεσης της ζωγραφικής αναφέρεται το έτος 852. Σύντομη αναφορά στον ναό του Ταξιάρχη, ειδικότερα στην κτητορική επιγραφή, γίνεται στο βιβλίο του Α. Stransky για τη μεσαιωνική ζωγραφική των νότιων βαλκανικών χωρών⁴.

Αναλυτική παρουσίαση του μνημείου από κάθε άποψη πραγματοποίησε ο Α. Ορλάνδος στη γνωστή σειρά των μελετών του υπό τον γενικό τίτλο, *Αρχείον των Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος*⁵. Ο συγγραφέας πραγματεύεται αναλυτικά την αρχιτεκτονική του μνημείου, τον ζωγραφικό και γλυπτικό του διακόσμο, ενώ αφιερώνει ιδιαίτερη προσοχή στην κτητορική επιγραφή του 1359/60, ταυτίζοντας για πρώτη φορά τις προσωπικότητες που σημειώνονται σ' αυτήν⁶. Στην ίδια επιγραφή επικεντρώνει το ενδιαφέρον του και ο Παντ. Τσαμίσης στο βιβλίο του για τις εκκλησίες της Καστοριάς, αφιερώνοντας πολύ λίγο χώρο για τη συνολικότερη παρουσίαση του μνημείου⁷. Το μεγαλύτερο μέρος των τοιχογραφιών του μνημείου δημοσιεύεται για πρώτη φορά στον ειδικό τόμο για τα μνημεία της Καστοριάς του Στ. Πελεκανίδη⁸. Ο ίδιος συγγραφέας ασχολήθηκε ιδιαίτερα με το παλαιότερο στρώμα τοιχογράφησης του μνημείου σε μελέτη του για την αρχαιότερη ζωγραφική της Καστοριάς⁹.

Σύντομη αλλά περιεκτική αναφορά στη ζωγραφική του 1359/60, με ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις γύρω από την καλλιτεχνική της αξία, κάνει ο Β. Đurić στο βιβλίο του για τις βυζαντινές τοιχογραφίες στην πρώην Γιουγκοσλαβία¹⁰. Η Χρυσάνθη Μαυροπούλου-Τσιούμη, σε γενικότερο δημοσίευμα για τις παλαιότερες εκκλησίες και μονές της Ελλάδας, αφιερώνει ειδικό κείμενο στην αρχιτεκτονική του μνημείου και στην αρχική του ζωγραφική, που χρονολογεί στον 10ο αιώνα, καθώς και στον ζωγραφικό

² Millet, *L'Ecole grecque dans l'Architecture Byzantine*, Paris 1916, 94.

³ Γ.Χρηστίδης, *Αι Εκκλησΐαι της Καστοριάς*, 130.

⁴ Α. Stransky, *Remarques sur la peinture du Moyen-Age en Bulgarie, en Grèce et en Abanie*, Actes du IVe Congrès International d' Etudes Byzantines, Sofia 1936, 44-45.

⁵ Ορλάνδος, *Μνημεία Καστοριάς*, 61-106. Η μελέτη έχει δημοσιευθεί και ως ειδική μονογραφία υπό τον ίδιο τίτλο.

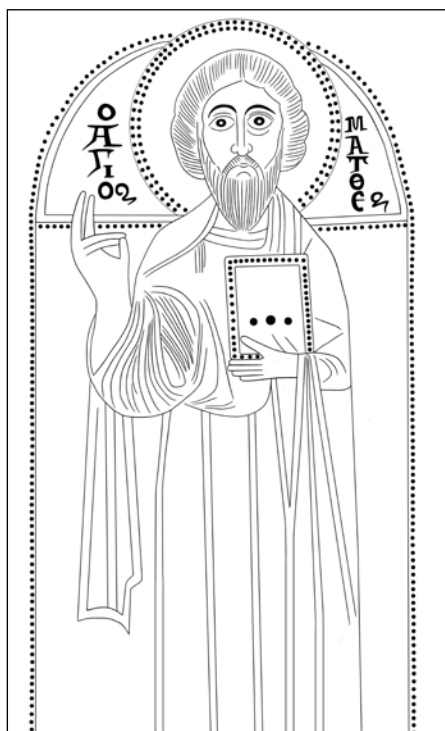
⁶ Α. Ορλάνδος, 97-99.

⁷ Π. Τσαμίσης, *Η Καστορία και τα μνημεία της*, 108-110.

⁸ Στ. Πελεκανίδης, *Καστορία*, 31-33, πίν. 118-141.

⁹ St. Pelekanidis, *I piu antichi affreschi di Castoria, Corsi di Cultura sull' arte ravennate et bizantina X-XI*, (Ravenna 1963-64), 351-366.

¹⁰ Đurić, *Vizantijske freske*, 77, 217.

Σχ. 1 Άγιος Ματθαίος
Сл. 1 Св. Матеј

Σχ. 2 Άγιος Γεώργιος
Сл. 2 Св. Георге

διάκοσμο του 1359/60, τον οποίο τοποθετεί στα χρόνια του σέρβου ηγεμόνα Στέφανου Δουσάν¹¹. Στα δύο αυτά στρώματα ζωγραφικής αναφέρεται και η Tania Velmans, που επίσης χρονολογεί τον αρχικό διάκοσμο στον 10ο αιώνα¹².

Από τις νεότερες μελέτες και τα δημοσιεύματα που αφορούν στο ναό του Ταξιάρχη και τη ζωγραφική του σημειώνω εδώ τρεις μονογραφικές εκδόσεις που αναφέρονται γενικότερα στα μνημεία της Καστοριάς. Προηγείται χρονικά το βιβλίο των Στ. Πελεκανίδη και Μ. Χατζηδάκη για τους σπουδαιότερους βυζαντινούς ναούς της Καστοριάς, στο οποίο γίνεται εμπειριστατωμένη αναφορά στην αρχιτεκτονική και τη ζωγραφική του Ταξιάρχη¹³. Ακολουθεί η συλλογική έκδοση “Καστοριανά μνημεία”, στην οποία γίνεται σύντομη αναφορά στο σύνολο των εκκλησιαστικών μνημείων της πόλης¹⁴. Με την αρχι-

¹¹ Ch. Mavropoulou-Tsioumi, *Alte Kirchen und Klöster Griechenlands*, Köln 1974, 123.

¹² T. Velmans, *La peinture murale byzantine à la fin du Moyen Age*, I, Paris, 1977, 200.

¹³ Στ. Πελεκανίδης – Μ. Χατζηδάκης, *Βυζαντινή Τέχνη στην Ελλάδα, Ψηφιδωτά-Τοιχογραφίες. Καστοριά*, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 1984, 92-105.

¹⁴ Ι. Σίσιου, *Καστοριανά Μνημεία*, Αθήνα 1995, 23-25.

τεκτονική ασχολείται ο Ν. Μουτσόπουλος, καθώς και με το παλιότερο στρώμα ζωγραφικής¹⁵. Το τρίτο έργο διαπραγματεύεται την ιστορία και την τέχνη της Καστοριάς κατά την περίοδο ανάμεσα στον 12^ο και 16^ο αιώνα¹⁶.

Την χρονολόγηση της βασιλικής του Ταξιάρχη στον 10^ο αιώνα επιβεβαιώνει και η πρωταρχική ζωγραφική στο ναό¹⁷. Σ' αυτό το συμπέρασμα οδηγούν ορισμένες τεχνοτροπικές συγγένειες αυτής της διακόσμησης με χρονολογημένα ζωγραφικά μνημεία του 10ου αιώνα, παρά το γεγονός ότι η κακή διατήρηση των τοιχογραφιών του Ταξιάρχη δημιουργεί δυσχέρειες σε τέτοιου είδους συγκριτικές έρευνες. Σημειώνουμε ότι από την παλαιότερη ζωγραφική διακόσμηση στο ναό τα σημαντικότερα υπολείμματα διατηρούνται στο νότιο και πολύ λιγότερα στο νότιο και βόρειο κλίτος. Εκκινώντας από τα τελευταία, παρατηρούμε ότι σε καλύτερη κατάσταση διατηρείται η παράσταση του ευαγγελιστή Ματθαίου στο εσωράχιο της μικρής κόγχης στον ανατολικό τοίχο του νότιου κλίτους. Στην αντίστοιχη κόγχη του βόρειου κλίτους διακρίνεται η μορφή του Χριστού. Από την υπόλοιπη διακόσμηση στα δύο πλάγια κλίτη μόλις που διασώζονται ίχνη του σχεδίου της αρχικής ζωγραφικής. Ευκρινέστερα σχετικά είναι τα λείψανα των τοιχογραφιών που υπήρχαν στο νότιο τοίχο του βόρειου κλίτους. Λαμβάνοντας υπόψη τα προσωπογραφικά στοιχεία και την επισκοπική ενδυμασία της μορφής που διακρίνεται κοντά στον ανατολικό τοίχο, εικάζουμε ότι ανήκει στον άγιο Νικόλαο. Στην αμέσως ανώτερη ζώνη υπάρχουν δυσδιάκριτα λείψανα ζωγραφικής που πιθανότατα σχετίζονται, επίσης, με τον βίο του αγίου Νικολάου.

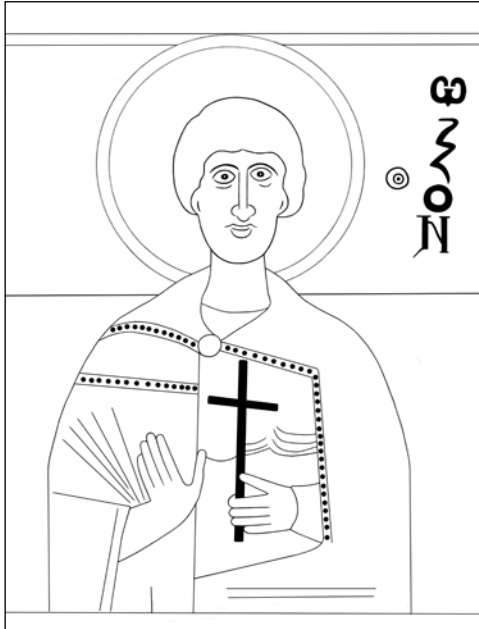
Όπως σημειώθηκε, το μεγαλύτερο μέρος της αρχικής ζωγραφικής του μνημείου διατηρείται στο νότιο κλίτος. Στο τύμπανο της ημικυκλικής αβαθούς κόγχης στον ανατολικό τοίχο του νότιου κλίτους, που επιστέφει την κεντρική είσοδο στον κυρίως ναό, παριστάνεται η Δέηση με τις τρεις μορφές σε προτομή. Στο κέντρο ο Χριστός βαστάει με το αριστερό του χέρι το ευαγγέλιο, δεξιά του η Θεοτόκος και αριστερά ο άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος. Στον χώρο επάνω από την Δέηση εικονίζεται σε μεγάλη κλίμακα ο ολόσωμος Χριστός μπροστά από θρόνο. Στο τύμπανο επάνω από την είσοδο στο νότιο κλίτος εικονίζεται και πάλι ο Χριστός, σε προτομή, που ευλογεί με τα δύο του χέρια απλωμένα. Στον δυτικό τοίχο του νότιου κλίτους, επάνω από την είσοδο στο ναό στην πρώτη ζώνη, εικονίζονται τρία πρόσωπα καθισμένα. Η μορφή στο κέντρο είναι ο προπάτορας Αβραάμ που κρατάει στα γόνατα του τον μικρό Λάζαρο. Στην ίδια παράσταση αριστερά ο Ισαάκ και δεξιά ο Ιακώβ ευλογούν με το δεξί τους χέρι και με το αριστερό κρατούν ειλητάρια¹⁸. Στη μεσαία ζώνη και αμέσως μετά τους τρεις

¹⁵ Ν. Μουτσόπουλος, *Εκκλησίες της Καστοριάς, 9^{ος} -10^{ος} αιώνας*, Θεσσαλονίκη 1992, 113-192.

¹⁶ Ε. Δρακοπούλου, *Η Πόλη της Καστοριάς τη Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Εποχή (12^{ος}-16^{ος} αι.)*, Αθήνα 1997, 73.

¹⁷ Στο ίδιο, 71-72.

¹⁸ Πελεκανίδης, Καστοριά 1984, 92-93, όπου αναφέρεται ότι στην παράσταση εικονίζονται η Παναγία με τους αγίους Κοσμά και Δαμιανό. Τον διορθώνει ο Μουτσόπουλος, ο οποίος κάνει την σωστή ταύτιση, βλ. *Εκκλησίες*, 168-170. Το συγκεκριμένο θέμα αναφέρεται στο Ευαγγέλιο του Λουκά (16:20). Εμφανίζεται στα τέλη του 9^{ου} αιώνα σε μικρογραφία του Paris. Gr. 510, βλ. S.A. Papadopoulos, *Essai d'interpretation du Theme iconographique de la Parernite dans l'art byzantine*, CA, XVIII, 1988, 132, 6.

Σχ. 3 Άγιος Σώζων
Сл. 3 Св. Созонт

Σχ. 4 Άγιος Λαυρέντιος
Сл. 4 Св. Лаврентије

προπάτορες διακρίνονται τρία αγγελικά πρόσωπα. Πρόκειται για τους τρεις αγγέλους που επισκέφθηκαν τον Αβραάμ και συμβολίζουν την Αγία Τριάδα¹⁹. Στην τελευταία ζώνη αναγνωρίζονται δύο ακόμη πρόσωπα τα οποία στρέφονται σαλπίζοντας προς τον κεντρικό θόλο. Η εγκάρσια καμάρα της ανωδομής του νάρθηκα καλύπτεται από πολυπρόσωπη παράσταση, της οποίας όμως οι μορφές διακρίνονται αμυδρά²⁰. Κατά την άποψη μας η σύνθεση αφορά στην Σύναξη των Ασωμάτων. Στα εσωράχια των δύο εγκάρσιων τόξων που στηρίζουν την καμάρα του νάρθηκα απεικονίσθηκαν ανά τρεις μορφές αγίων, από τις οποίες σήμερα αναγνωρίζονται οι άγιοι Γεώργιος και Δημήτριος με κατεύθυνση κεφαλής προς τα δυτικά, οι άγιοι Σώζων και πιθανόν ο Ανεμπόδιστος²¹ με αλλαγή

¹⁹ Μουτσόπουλος, *Εκκλησίες*, 173, αναφέρει γενικά ότι εικονίζονται τρεις μορφές. Η εμφάνιση των τριών ανδρών στον Αβραάμ στη Δρυ τη Μαμβρή για τον Ιουστίνο τον μάρτυρα (165), τον άγιο Αθανάσιο (295-373) και τον Νικηφόρο Κωνσταντινούπολης (829), *Θεού μάλλον ή αγγέλων παρουσία διαδεικνύει*. Ο άγιος Αθανάσιος διευκρινίζει ακόμα ότι πρόκειται περι των τριών υποστάσεων του τριαδικού Θεού.

²⁰ Ο Στ. Πελεκανίδης κάνει λόγο για το ενδεχόμενο η παράσταση να απεικόνιζε την Ανάληψη, κατά το ανάλογο θέμα στην αντίστοιχη θέση στο νάρθηκα των Αγίων Αναργύρων, άποψη με την οποία δεν συμφωνεί ο Μ. Χατζηδάκης, λόγω μικρού μεγέθους των εικονιζόμενων ανθρώπινων μορφών, αντιπροτείνοντας ότι ενδεχομένως πρόκειται για μορφές που δορυφορούσαν την κυριαρχική εικόνα του Χριστού που εικονίζεται στον ανατολικό τοίχο του νάρθηκα, Πελεκανίδης-Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 93, 102.

²¹ Ο άγιος Σώζων αναφέρεται στα μαρτύρια του μηνός Σεπτεμβρίου (7) και εικονίζεται νέος, Ερμηνεία της ζωγραφικής, 190. Ο άγιος Ανεμπόδιστος αναφέρεται στα μαρτύρια

κατεύθυνσης κεφαλής προς τα ανατολικά και οι άγιοι Στέφανος και Λαυρέντιος που ολοκληρώνουν τα στηθαία ζεύγη των δύο τόξων²². Με μορφές αγίων, αδιάγνωστων σήμερα, καλύπτονταν και τα πλάγια μέτωπα των δύο τόξων. Τέλος, αριστερά της κεντρικής εισόδου στο ναό διατηρήθηκαν δύο ολόσωμες μορφές που είναι η Παναγία Βρεφοκρατούσα και ο αρχάγγελος Μιχαήλ, που είναι και ο πάτερνας του ναού²³.

Όσον αφορά την τεχνοτροπία, οι παλαιότερες τοιχογραφίες της βασιλικής του Ταξιάρχη σε σχέση με τα ζωγραφικά έργα του τέλους του 9ου και των αρχών του 10ου αιώνα διαχωρίζονται αισθητά λόγω του προοδευτικού καλλιτεχνικού τους ύφους. Έτσι, σε σύγκριση με τις τοιχογραφίες της Καππαδοκίας του τέλους του 9ου αιώνα²⁴ ή των αρχών του 10ου αιώνα²⁵, διαπιστώνεται εύκολα η διαφορά στην τεχνοτροπία, καθότι οι τοιχογραφίες της Καππαδοκίας αποπνέουν έντονα αρχαϊκά καλλιτεχνικά στοιχεία. Η ζωγραφική του Ταξιάρχη παρουσιάζει αρκετές ομοιότητες με τις τοιχογραφίες του Ayvali Kilise Gulu dere kapelle 4, που χρονολογούνται στο διάστημα 913-920²⁶, αλλά και σ' αυτήν την περίπτωση είναι φανερή η διαφορά στο αισθητικό ύφος, δεδομένου ότι οι τοιχογραφίες του καππαδοκικού μνημείου διαπνέονται από αρχαικότροπη καλλιτεχνική αντίληψη. Παράλληλα, οι τοιχογραφίες του Ταξιάρχη εμφανίζουν σημαντικές αντιστοιχίες με νεότερα ζωγραφικά έργα, του δεύτερου μισού του 10ου αιώνα, όπως για παράδειγμα με τις τοιχογραφίες του Αγ. Παντελεήμονα των Μπουλαριών στη Μέσα Μάνη, του τέλους του 10ου αιώνα²⁷, του Αγ. Μιχαήλ στο Ολεβάνο της Ιταλίας, του δεύτερου μισού του 10ου αιώνα²⁸ και με

του Νοεμβρίου (2) και είναι νέος αγένειος, Ερμηνεία, 195. Οι δύο άγιοι παριστάνονται και εντός του ναού ολόσωμοι στο στρώμα του 1359/60.

²² Η ταύτιση των μορφών έγινε με μεγάλη δυσκολία και στηρίχθηκε στην αποκάλυψη αρκετών γραμμάτων των επιγραφών. Για τον άγιο Γεώργιο θεωρούμε ότι ο Μουτσόπουλος κάνει λάθος ταύτιση. Πρόκειται για τον μεγαλομάρτυρα άγιο Γεώργιο, ο οποίος δεν εικονίζεται σε γεροντική ηλικία, αλλά σε νεανική. Ο άγιος Στέφανος είχε ταυτιστεί και παλαιότερα, ενώ ο άγιος Λαυρέντιος για πρώτη φορά.

²³ Γι' αυτές τις δύο μορφές δεν γίνεται καμία νύξη από κανένα μελετητή.

²⁴ Ağaç alti Kilise, Yılanlı Kilise, Kokar Kilise (N. et M. Thierry, *Nouvelles églises rupestres de Cappadoce: Region du Hasan Dagi*, Paris 1963, tab. 38-64), Kizil Çukuz (M. Restle, *Die byzantinische Wandmalerei in Kleinasien*, Recklinghausen 1967, III, tab. 344-355).

²⁵ Pürenli Kilisesi (Thierry, ό.π., πίν. 65-70), Göreme Kapelle 29, Irhala Sumbülü Kilise (Restle, ό.π., III, πίν. 493-497).

²⁶ N. et M. Thierry, *Ayvali Kilise ou Pigeonnier de Gulli dere église inédite de Capadoce*, CA 15 (1965), 97-154. Πρβ. Restle, ό.π., III, πίν. 340-341. Χ.Μπακιρτζής, *Επιγραφή στους Αγ. Αναργύρους*, Μακεδονικά 11 (1971), 327.

²⁷ Ν. Β. Δρανδάκης, *Άγιος Παντελεήμων Μπουλαριών*, ΕΕΒΣ 37 (1969-70), 449, εικ. 12.

²⁸ R. Zuccaro, *Gli affreschi nella Grotta di San Michele ad Olevano sul Tusciano*, Roma 1977.

Σχ. 5 Άγιος Στέφανος

Сл. 5 Св. Стефан

καππαδοκικές τοιχογραφίες της ίδιας περιόδου²⁹. Ωστόσο, αυτά τα ζωγραφικά μνημεία σε σύγκριση με τις τοιχογραφίες του Ταξιάρχη της Καστοριάς κινούνται ένα βήμα εμπρός στην εξέλιξη της εντοίχιας ζωγραφικής του 10ου αιώνα³⁰.

Με βάση τα ανωτέρω είναι δυνατόν να εξαχθεί το αρκετά ασφαλές συμπέρασμα ότι η αρχική τοιχογράφηση του Ταξιάρχη χρονολογείται περί τα μέσα του δεύτερου τετάρτου του 10ου αιώνα, δηλαδή αμέσως μετά την τελευταία φάση ανοικοδόμησης του ναού. Στην ίδια χρονική περίοδο οδηγεί και η τυπολογία των γραμμάτων από τις επιγραφές που έχουν διατηρηθεί. Το σύνολο των γραμμάτων παρουσιάζει εμφανή στοιχεία των τύπων που είναι χαρακτηριστικά για τη γραφή τόσο των αρχών όσο και των μέσων του 10ου αιώνα³¹. Σχετικά με αυτό επισημαίνουμε ιδιαίτερα την απόδοση με μονόγραμμα της κατάληξης -OC στη λέξη ΑΓΙΟC ή στα ονόματα των αγίων με ανάλογη κατάληξη. Αυτού του είδους το μονόγραμμα εμφανίζεται στην ελληνική γραφή προς το τέλος της πρώτης μετά Χριστό χιλιετίας και χρησιμοποιείται με συνέπεια σ' όλες τις επιγραφές του Ταξιάρχη και του Αγίου Στεφάνου³². Μία ακόμη ένδειξη για τη χρονολογική τοποθέτηση αυτής της ζωγραφικής στον δέκατο

²⁹ Göreme kapelle 1 (Restle, *Die byzantinische Wandmalerei*, II, πίν. 1-20), Tavsanli kilise, των ετών 950/960, Sinassos-Mustafa Pasa KÖy, του τέλους του 10ου αιώνα, Soganli Belli kilise I, ομοίως του τέλους του 10ου αιώνα (Restle, *ό.π.*, III, πίν. 382-402, 404, 444-455).

³⁰ Το γεγονός ότι ορισμένες τοιχογραφίες της Καππαδοκίας του δεύτερου μισού του 10ου, ακόμη και των αρχών του 11ου αιώνα, (για παράδειγμα η ζωγραφική του Susum Bayrı Bei Ürgüp, βλ. Restle, *ό.π.*, III, πίν. 374-387), δείχνουν αρχαιότερες, είναι κατανοητό, αν ληφθεί υπόψη ο επαρχιακός χαρακτήρας αυτών των έργων.

³¹ N. et M. Thierry, *Nouvelles eglises rupestres*, 215, εικ. 51, βλ. Μπακρτζής, *Επιγραφή*, 328, πίν. I.

³² Μπακρτζής, 327, με τη σχετική βιβλιογραφία.

αιώνα αποτελεί η σταθερή χρήση μονών ή διπλών σειρών μαργαριταριών ως διακόσμηση γύρω από τα φωτοστέφανα και τα πλαίσια των παραστάσεων, στοιχείο που πρωταρχικά διακρίνει τα μνημεία του 10ου αιώνα³³.

Πέρα από τα προβλήματα που προέκυψαν στη διατήρηση των σκηνών, η θεματολογία του νάρθηκα παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς αποκάλυπτει τις σκέψεις του κτήτορα για την εικονογραφική ενότητα στο νάρθηκα. Η Δέηση πάνω από την είσοδο στο ναό δεν αποτελείται από τα συνηθισμένα πρόσωπα³⁴. Στη θέση του αγίου Ιωάννη του Προδρόμου τοποθετήθηκε ο άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος, οπότε η σύνδεση με τον εσχατολογικό χαρακτήρα της σκηνής δεν ισχύει. Στον δυτικό τοίχο έχουμε τους προπάτορες και τους τρεις αγγέλους που επισκέπτονται τον Αβραάμ και πάνω από αυτούς τους δύο σάλπιγγες. Όλα θέματα της Παλαιάς Διαθήκης, τα οποία δημιουργούν και γέφυρα ανάμεσα στις δύο Διαθήκες

Οι δύο σάλπιγγες στην Παλαιά Διαθήκη, όπως περιγράφονται στο βιβλίο των Αριθμών (10:1-10), ήταν δύο ασημένια όργανα που κατασκευάστηκαν με εντολή του Θεού προς τον Μωυσή. Η σημασία τους είναι πολυδιάστατη, καθώς εξυπηρετούσαν πρακτικούς, λατρευτικούς και συμβολικούς σκοπούς. Οι σάλπιγγες προαναγγέλλουν θεϊκές παρεμβάσεις και κρίσεις, λειτουργώντας ως προάγγελοι της Τελικής Κρίσης.

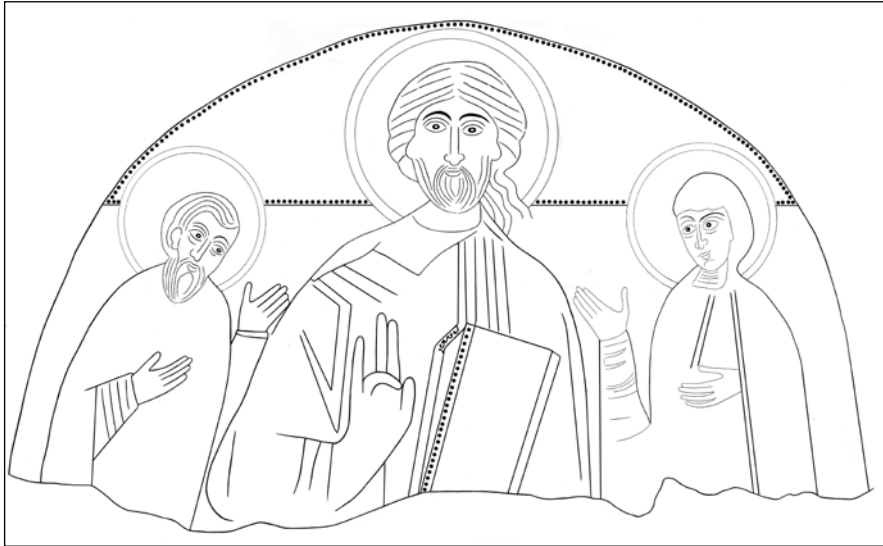
Σύμφωνα με ορισμένες ερμηνείες, οι δύο σάλπιγγες συμβολίζουν συχνά την Παλαιά και την Καινή Διαθήκη, οι οποίες αν και δύο, προέρχονται από τον ίδιο Θεό και καλούν τον άνθρωπο στην ίδια σωτηρία. Έχουν και προφητική σημασία, γιατί θεωρούνται προτύπωση της «εσχάτης σάλπιγγας» της Καινής Διαθήκης, που θα σημάνει τη Δευτέρα Παρουσία και την ανάσταση των νεκρών.

Η Σύναξη των Ασωμάτων περιγράφεται στο απόκρυφο βιβλίο Αποκάλυψης Μωυσέως του 1ου αιώνα, όταν ο Μιχαήλ εξήλθε και εκάλεσε πάντας τους αγγέλους λέγων: προσκυνήσατε την εικόνα του Θεού ως κύριος ο Θεός προσέταξε και προσκύνησαν όσοι υπήκουσαν στο θέλημα του Θεού και συμπαρατάχθηκαν με τον Μιχαήλ³⁵. Στο νάρθηκα του Ταξιάρχη αποτυπώνονται όχι μόνο παραστάσεις που έχουν σχέση με την Παλαιά Διαθήκη, αλλά συγχρόνως συνδέονται και με τον αρχάγγελο Μιχαήλ, του οποίου η λατρεία έφθασε στην Καστοριά μέσω της Κωνσταντινούπολης. Κατά τον 10ο αιώνα γνωρίζουμε ότι την 8η Νοεμβρίου ο αυτοκράτορας παρακολουθούσε τη Θεία Λειτουργία στο ναό του αρχαγγέλου Μιχαήλ που βρισκόταν στο παλάτι.

³³ Δρανδάκης, Άγ. Παντελεήμων Μπουλαριών, 454. Ντ. Μουρίκη, *Οι βυζαντινές τοιχογραφίες των παρεκκλησίων της Σπηλιάς Πεντέλης*, ΔΧΑΕ Ζ' (1973-74), 103. Για σχετικά παραδείγματα κυρίως στον 10ο αι. βλ. Restle, τομ. II, εικ. 9-15, 18-20, 48, 50, 53, 57-95, 129, 131-153, τόμ. III, εικ. 304-308, 389, 399, 403, 493-94, 496. Για άλλα, προγενέστερα και μεταγενέστερα του 10ου αιώνα παραδείγματα βλ., Cosimo Damiano Fonseca, *Civiltà rupestre in Terra Ionica*, Milano-Roma, 1970. Anna Karotti, *Gli affreschi della Grotta della Fornelle a Calvi Vecchia*, Roma 1974, εικ. 36-37, 54, 60-62, 65-67, 90, 108-110, 118, 121-122.

³⁴ Τα προσωπογραφικά στοιχεία του, σε καμία περίπτωση δεν παραπέμπουν στο άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο. Αντίθετα έχει τα χαρακτηριστικά του αγίου Ιωάννη του Θεολόγου. Ο Μουτσόπουλος και όλοι οι προγενέστεροι μελετητές θεωρούν δεδομένο ότι πρόκειται για τον Πρόδρομο.

³⁵ Αρχ. Σ.Κουκιάρης, *Τα θαύματα – Εμφανίσεις των αγγέλων και αρχαγγέλων στην βυζαντινή τέχνη των βαλκανίων*, Αθήνα-Γιάννενα 1989, 39, С. Габелић, *Циклус арханђела у византиској уметности*, Београд 1991, 17-34.

Σχ. 6 Δέηση
Сл. 6 Деизис

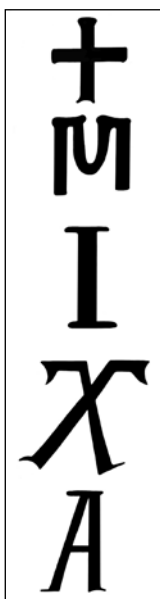
Σχ. 7 Προπάτορες
Сл. 7 Исаак, Аврам, Яков

Η ζωγραφική του 1359/60 καταλαμβάνει, όπως προαναφέρθηκε, μόνο το κεντρικό κλίτος της βασιλικής. Αργότερα, σε άγνωστο σήμερα χρόνο, οι τοιχογραφίες των ανώτερων ζωνών υπέστησαν σημαντικές φθορές, δεδομένου ότι εξέπεσε από τον θόλο η επίστρωση παρασύροντας σε καταστροφή και τη ζωγραφική που έφερε. Σε ορισμένα σημεία της επιφάνειας από την οποία αποκολλήθηκε το στρώμα της ζωγραφικής του 14^{ου} αιώνα διακρίνονται ίχνη από τον παλαιότερο, αρχικό, διάκοσμο του ναού. Δεδομένου ότι οι ζωγράφοι περιορίστηκαν στη διακόσμηση του κεντρικού κλίτους, γίνεται φανερό ότι τον χώρο που είχαν στη διάθεσή τους προς τοιχογράφηση τον εξέλαβαν ως μονόχωρο ναό, σαν τους πολλούς ανάλογους ναούς που υπήρχαν στην Καστοριά και σε άλλα γειτονικά μέρη, όπως στη Βέροια, την Πρέσπα και την Αχρίδα.

Εντύπωση προκαλεί, επίσης, η διαπίστωση ότι στο εικονογραφικό πρόγραμμα της ζωγραφικής του 14^{ου} αιώνα δεν συμπεριλαμβάνονται παραστάσεις ή σκηνές αφιερωμένες στον πάτριον του ναού αρχάγγελο Μιχαήλ. Διασώθηκε η μορφή μόνο στο νάρθηκα. Όπως είναι γνωστό, η συνήθης θέση για την απεικόνιση του πάτριον του ναού είναι στο νότιο τοίχο αμέσως δίπλα στο εικονοστάσιο³⁶. Πρόκειται για εικονογραφική παράδοση που ειδικά στα μνημεία της Καστοριάς ξεκινά από τον 10ο αιώνα, όπως δείχνουν τα παραδείγματα στους παλαιότερους ναούς του Αγίου Στεφάνου και των Αγίων Αναργύρων, όπου ο πάτριον του ναού εικονίζεται στη δυτική πλευρά του νοτιοανατολικού πεσσού. Κάτι ανάλογο, όμως, δεν συμβαίνει στον ναό του Ταξιάρχη, καθόσον στην αντίστοιχη θέση εικονίζεται ο άγιος Ιγνάτιος ο Θεοφόρος, ο οποίος ανήκει στην ομάδα των αρχιερέων της κόγχης του Ιερού. Πρέπει, ωστόσο, να επισημανθεί ότι στη συγκεκριμένη θέση δεν ήταν δυνατόν να απεικονίζεται ο πάτριον του ναού για τον λόγο ότι το εικονοστάσιο δεν ήταν κοντά στον χώρο του Ιερού, αλλά δυτικότερα, ανάμεσα στους δύο ανατολικούς κίονες, όπως φανερώνει η ύπαρξη στο πάτωμα χαμηλής ξύλινης βαθμίδας που διαχωρίζει το Ιερό Βήμα από τον κυρίως ναό και συνεχίζεται, επίσης, στα πλάγια κλίτη. Σε επίρρωση αυτής της άποψης συμβάλει και η διάταξη των τοιχογραφιών, δεδομένου ότι στις ζωγραφικές επιφάνειες ανατολικά αυτής της βαθμίδας εικονίζονται αποκλειστικά αρχιερείς. Κατά συνέπεια, ο πάτριον του ναού θα έπρεπε να εικονίζεται δίπλα ακριβώς στον νοτιοανατολικό κίονα, δηλαδή, αμέσως δυτικά απ' αυτόν. Κάτι τέτοιο, ωστόσο, είναι αδύνατο, καθόσον εκεί υπάρχει το άνοιγμα του νότιου τόξου, στο εσωράχιο του οποίου, στο ανατολικό του τμήμα, εικονίζεται ο ευαγγελιστής Ιωάννης.

Μία πιθανή θέση στην οποία εικονιζόταν ο πάτριον του ναού υποδεικνύει το λείψανο μίας παράστασης, το οποίο διασώζεται στη νότια πλευρά της δυτικής επιφάνειας του επιθέματος-κιονοκράνου του νοτιοανατολικού κίονα. Από αυτήν την παράσταση, η οποία ήταν αμέσως κάτω από τη μορφή του ευαγγελιστή Ιωάννη, διασώθηκε μόνο ένα μικρό τμήμα της άνω αριστερής (βόρειας) γωνίας. Σ' αυτό απεικονίζεται το άνω τμήμα σκήπτρου και το αρσενικό άρθρο *O*, με το οποίο άρχιζε η επιγραφή που συνόδευε τον εικονιζόμενο. Κρίνοντας από το μέγεθος της απόληξης του σκήπτρου και του αρχικού γράμματος της επιγραφής, πρέπει να υποθέσουμε ότι η παράσταση στο σύνολό της, αφενός, κατελάμβανε

³⁶ Στ. Πελεκανίδης, *Ερευνα εν άνω Μακεδονία. Μελέτες παλαιοχριστιανικής και βυζαντινής αρχαιολογίας*, Θεσσαλονίκη 1977, 450, Ξυγγόπουλος, *Μνημεία Σερβίων*, 62, 79, 104, 107.

Σχ. 8 Επιγραφή αρχάγγελου Μιχαήλ

Сл. 8 Натпис Арханђела Михаила

όλο το ύψος της επιφάνειας που μεσολαβεί ανάμεσα στο επίθεμα-κιονόκρανο και το δάπεδο του ναού και, αφετέρου, ως προς το πλάτος της επεκτεινόταν προς τα νότια. Πρακτικά, αυτό σημαίνει ότι ανάμεσα στον νοτιανατολικό κίονα και τον τοίχο του νότιου κλίτους υπήρχε εγκάρσιος τοίχος, ο οποίος διαχώριζε το διακονικό από το νότιο κλίτος³⁷. Είναι πολύ πιθανόν ότι ο τοίχος αυτός προστέθηκε στη διάρκεια της διακόσμησης του ναού τον 14^ο αιώνα και ότι αργότερα, άγνωστο πότε ακριβώς, κατεδαφίστηκε. Ότι δεν υπήρξε εξαρχής ο εγκάρσιος τοίχος σ' αυτήν τη θέση, επιβεβαιώνεται από το γεγονός ότι κάτω από τα λείψανα της ζωγραφικής που διασώθηκε μέχρι σήμερα δεν εντοπίζονται ίχνη διακόσμου από την αρχική τοιχογράφηση.

Όπως αναφέρθηκε, στο εναπομείναν απόσπασμα της ζωγραφικής του 14^{ου} αιώνα διακρίνεται η απόληξη σκήπτρου, το οποίο στην κορυφή φέρει σφαίρα και λίγο χαμηλότερα πινακίδα με άνθινο διάκοσμο. Σε συνδυασμό με το αρχικό γράμμα - άρθρο *O* - της επιγραφής, φαίνεται αρκετά πιθανό ότι η εικονιζόμενη μορφή ανήκε σε αρχάγγελο³⁸. Κρίνοντας

από τη θέση της παράστασης, μάλλον πρόκειται για τον πάτρωνα του ναού αρχάγγελο Μιχαήλ. Το στοιχείο ότι δεν φέρει, ως συνήθως, στο δεξιό του χέρι σπαθί, δεν αντιστρατεύεται στην ανωτέρω υπόθεση, δεδομένου ότι συχνά ο αρχάγγελος Μιχαήλ εικονίζεται χωρίς όπλα, ενώ αντίστροφα ο Γαβριήλ παριστάνεται οπλισμένος³⁹. Άλλωστε, η απεικόνιση του Μιχαήλ χωρίς οπλισμό θα ανταποκρινόταν περισσότερο στην ιδιότητα του ιερομονάχου που είχε ο νέος κτήτορας Δανιήλ.

Στο ερώτημα κατά πόσο ο ναός ήταν εξαρχής αφιερωμένος στον Ταξιάρχη Μιχαήλ απαντήσαμε ήδη μέσω της ανάλυσης του εικονογραφικού προγράμματος στο νάρθηκα. Η μορφή του τοποθετήθηκε σε πολύ σημαντική θέση στα δεξιά της κεντρικής εισόδου. Γύρω του επιλέχθηκαν να παρουσιαστούν σκηνές από τον κύκλο του.

Από όσα εκτέθηκαν λίγο παραπάνω δίνεται η εντύπωση ότι οι ανακαινιστές της ζωγραφικής είχαν δυσκολία ως προς την εξεύρεση της κατάλληλης θέσης για την απεικόνιση του, και εξαιτίας τούτου κατέφυγαν στην παραπάνω λύση

³⁷ Ανάλογος διαχωρισμός του διακονικού από το νότιο κλίτος εντοπίζεται, επίσης, σε ορισμένους ναούς του βαλκανικού χώρου, όπως για παράδειγμα, στο καθολικό της μονής της Κοίμησης της Θεοτόκου στο Μεγάλόβρυσο της Αγιάς στη Θεσσαλία, του πρώτου μισού του 13^{ου} αιώνα (Νικονάνος, *Ναοί της Θεσσαλίας*, 38, πίν. 5), στη βασιλική του Χισάρλκ στη Βουλγαρία, του 13/14^{ου} αιώνα (Mijatev, *Arhitekturata*, 151-152, εικ. 161) και στον ναό των Αγίων Αποστόλων στο Ιπέκιο (Πέτς), βλ. M. Čanak-Medić, *Prilog proučavanju crkve Sv. Apostola u Peći*, Zbornik zaštitne spomenika kulture XV, Beograd 1964, 166, εικ. 1).

³⁸ Ανάλογα σχεδόν σκήπτρα κρατούν οι αρχάγγελοι Μιχαήλ και Γαβριήλ σε απεικόνισή τους στην κόγχη του ναού του Αγίου Δημητρίου στο Πέτς, G. Subotić, *Crkva Svetog Dimitrija u Peći*, Beograd 1964, πίν. 24, 25.

³⁹ Όπως για παράδειγμα στον ναό του Αγίου Δημητρίου στο Πέτς, ό.π., πίν. 44.

που πιθανολογείται ως η πλέον εύλογη. Από την άλλη πλευρά, φαίνεται ότι συνεχίζεται η παράδοση της αφιέρωσης του ναού στον Μιχαήλ και στα μέσα του 13^{ου} αιώνα, την περίοδο δηλαδή που έγιναν οι υπερμεγέθεις μορφές των αρχαγγέλων Μιχαήλ και Γαβριήλ στη δυτική πρόσοψη του ναού μαζί με τα πορτρέτα των μελών της οικογένειας των Ασέν⁴⁰.

Иоанис Сисиу

(Завод за заштиту споменика Касторије)

НАЈСТАРИЈИ СЛОЈ СЛИКАРСТВА У ТАКСИАРХИС МИТРОПОЛИЈИ У
КАСТОРИЈИ

Посебно место међу византијским споменицима Касторије заузима црква Таксиархиса Михаила Митрополита, која чува сликану декорацију из четири временска периода: то су остаци најстаријег слоја зидних слика из 10. века, зидне слике на западној фасади цркве које датирају из средине 13. века (и део њих с почетка 14. века), већи део пресликаног зидног сликарства у централном пролазу споменика, које датира из 1359/60. године и, коначно, сликана декорација на јужној фасади, углавном са представама уснуних Касторијанаца, које су настале у различито време током 15. века.

Током рестаурације споменика и конзервације фресака, добили смо прилику да истражимо све оне тачке где су примећена различита мишљења међу старијим научницима, посебно у вези са сликарством. Архитектуром споменика бавићемо се у другом саопштењу. Најстарији слој, због лошег стања очуваности, увек је био тачка трења јер је био повезан и са историјским дешавањима.

Датирање базилике Таксиархиса у 10. век потврђује и примарно сликарство у храму. Овај закључак је наведен одређеним стилским сличностима ове декорације са датираним сликаним споменицима из 10. века, упркос чињеници да лоша очуваност фресака Таксиархиса ствара потешкоће у таквим упоредним истраживањима. Напомињемо да су најважнији остаци најстарије сликане декорације у цркви сачувани у нартексу, а много мање у јужном и северном броду.

Као што је напоменуто, већи део оригиналног сликарства споменика сачуван је у нартексу. На тимпанону полукружне плитке нише на источном зиду нартекса, која крунише централни улаз у главну цркву, Деисис је представљен са три фигуре у попрсју. У центру, Христос држи јеванђеље левом руком, десно Богородица а лево свети Јован Богослов. У простору изнад Деизиса, Христос у пуној величини је приказан испред престола. На тимпанону изнад улаза у јужни брод, Христос је поново приказан у попрсју, благосиљајући са обе испружене руке. На западном зиду нартекса, изнад улаза у храм у првој зони, приказане су три седеће фигуре. Фигура у центру је патријарх Аврам који држи малог Лазара на коленима. У истој сцени, Исак лево и Јаков десно благосиљају десном руком, а левом држе свитке. У средњој зони и одмах после три патријараха виде се три анђеоске фигуре. То су три анђела која су посетила Аврам и симболизују Свето Тројство. У последњој зони препознају се још две фигуре, које се окрећу ка централној куполи, трубећи у трубе. Попречни лук надградње нартекса прекривен је сценом са више ликова, чије се фигуре, међутим, слабо разазнају. По нашем мишљењу, композиција се односи на Синаксис бестелесних. На унутрашњим странама

⁴⁰ Για τη λατρεία του Ταξιάρχη Μιχαήλ στα χρόνια της δυναστείας των Αγγέλων και την εντατικοποίησή της από τις αρχές του 13^{ου} αιώνα και εξής βλ. D. Nicol, *The Despotate of Epiros*, Oxford 1957, 204. Прв. Subotić, *Pećinska crkva*, 318 κ ε. S. Gabelić, *Crveni kornjачki lik Arhandela Mihaila u Lesnovu*, Zograf VIII (Beograd 1977), 57.

два попречна лука која носе лук нартекса, биле су приказане три фигуре светаца, од којих данас можемо препознати Светог Ђорђа и Димитрија са главама окренутим ка западу, Светог Созона и могуће Анебодиста са главама окренутим ка истоку, и Светог Стефана и Лаврентија који употпуњују парапетне парове два лука. Бочни фронтони два лука такође су били прекривени ликовима светаца, данас непрепознатљивим. Коначно, лево од централног улаза у цркву, сачуване су две фигуре у пуној величини, а то су Богородица и Арханђео Михаило, који је и заштитник цркве.

Εικ. 2 άποψη προς την ανατολή

Сл. 2 Поглед ка истоку

Εικ. 1 Ο ναός του Ταξιάρχη
Сл. 1 Црква Таксиарха

Εικ. 3 Ο αρχάγγελος Μιχαήλ
Сл. 3 Арханђео Михаило

Εικ. 4 Ολόσωμος Χριστός
Сл. 4 Χριστ

Εικ. 5 Νοτιοανατολική άποψη

Сл. 5 Поглед југоисточни

Еκ. 6 Παναγία με
τον Χριστό
Сл. 6 Богородица
са Христом

Εικ. 7 Νότια πλευρά νάρθηκα

Сл. 7 Јужна страна

Εικ. 8 Παναγία με τον Χριστό.
Λεπτομέρεια

Сл. 8 Богородица, детал

Εικ. 9 Εμφάνιση τριών αγγέλων στον Αβραάμ, Αγία Τριάδα
Сл. 9 Света Троица

Εικ. 10 Άγιος Γεώργιος
Сл. 10 Св. Ѓорђе

Εικ. 11 Άγιος Στέφανος
Сл. 11 Св. Стефан

Εικ. 12 Άγιος Δημήτριος
Сл. 12 Св. Димитрије

Εικ. 13 Δέηση
Сл. 13 Деизис

Εικ. 14 Άγιος Σώζων
Сл. 14 Св. Созонт

Εικ. 15 Άγιος Λαυρέντιος
Сл. 15 Св. Лаврентије

Εικ. 16 Άποψη προς την ανατολή
Сл. 16 Поглед ка исток

Εικ. 17 Ισαάκ, Αβραάμ, Ιακώβ
Сл. 17 Исак, Аврам, Яков

Εικ. 18 Δύο σαλπυκτές
Сл. 18 Два трубача

Εικ. 19 Η Σύναξη των Ασωμάτων
Сл. 19 Сабирање безтелесних

Εικ. 20 Χριστός στην
βορειανατολική κόγχη
Сл. 20 Христ источног зида наоса

Εικ. 21 Άγιος Ματθαίος
Σλ. 21 Св. Матей